

בחזרה מן האוטופיה

יואל רביבו

בדומה למתכנתיים רבים אחרים בתעשיית ההיי־טק הישראלית המתפתחת, גם ישראל רואה את עצמו כחלק ממהפכה הולכת ונמשכת. אלא שלא כמו אחרים בתחום עיסוקו, למהפכה של ישראל אין דבר וחצי דבר עם מחשבים או עם טכנולוגיה. המהפכה שלו היא מהפכה חברתית, שנעה בשקט קדימה כל פעם שהוא מגיע לעבודה.

ישראל הוא חרדי, במדינה שבה רק מיעוט מן הגברים החרדים עובד לפרנסתו. לעומת ארצות־הברית, שבה אין שום דבר יוצא דופן במתכנת מחשבים, עורך דין או רואה חשבון חרדים, בישראל המצב שונה. בגלל מגבלות אידיאולוגיות שהטילה החברה החרדית על עצמה, קשה להעלות על הדעת שגבר חרדי יעזוב את הישיבה בגיל צעיר על מנת ללמוד מקצוע ולמצוא משרה משתלמת שבה יוכל למצוא סיפוק. רוב הגברים החרדים אינם עובדים כלל, אלא לומדים כל העת בישיבה, מקום שאסורים בו לימודים משלימים כמו הכשרה מקצועית. אלה שמשתלבים בכל זאת בכוח העבודה עושים כן רק בשנות השלושים המאוחרות לחייהם ואז הם מוצאים תעסוקה ששכרה נמוך בתור מורים, סופרי סת"ם ומשגיחי כשרות. בנייה־מזל יכולים להשתלב בעסק המשפחתי. עד שגמר אומר לעזוב את הישיבה וללמוד מחשבים היה ישראל חלק ממה שהסוציולוג מנחם פרידמן, בר־סמך בענייני הקהילה החרדית בישראל, מכנה "חברת לומדים", שיש בה כ־150,000 איש, המורכבת מתלמידים בכוללים ומאלה התלויים בהם.¹ קהילה זו, ההולכת וגדלה במהירות,

כוללת משפחות שבהן כבר שלושה דורות – סבים, אבות ובנים – אינם עובדים למחייתם. כתוצאה מכך שיעורי העוני בציבור החרדי גבוהים במידה יוצאת דופן, לכלכלת ישראל נגרמים הפסדים של מיליארדי שקלים בשנה, והולכת וגדלה ההתמרמרות בקרב הציבור החילוני, המרגיש שמוטלים עליו מסים לא־הוגנים כדי לכסות את הגירעון שיוצר המגזר החרדי וכדי לממן את ההבטחות הקואליציוניות למפלגות המייצגות מגזר זה. בכל שנה חולפת מעמיקים עוד העוני, התלות והמרירות.

אבל יש סימנים לשינוי. תכניות של הכשרה מקצועית לחרדים בתחומים רבים, ממחשבים ועד אדריכלות, מתקשות לעמוד בביקוש; הוקמה יחידה צבאית חרדית, באישורם של רבנים חשובים; וחשוב מכל, מנהיגים חרדים תמכו בהצעות ועדת טל, גוף שמינה ראש הממשלה אהוד ברק ב־1999 על מנת שימליץ על צעדים בעניינים הנוגעים לפטור שמקבלים תלמידי הישיבות משירות צבאי. מבין כל ההצעות האלה, השנויה ביותר במחלוקת הייתה היזמה לקיים "שנת הכרעה". על פי הצעה זו, התלמידים יהיו רשאים לעזוב בגיל 23 את הישיבה לשנת עבודה או לימוד מקצוע, בלי לאבד את הפטור המיוחד משירות צבאי הניתן למי ש"תורתו אומנותו"; אחרי כן יוכלו לבחור אם להצטרף לכוח העבודה או לצבא, או, לחלופין, לחזור ללימודים בישיבה. לגבי החרדים יש בהצעה זו משום חריגה לא־קטנה מן החשיבה שהייתה מקובלת בחמישים השנים האחרונות, שלפיה על כל הגברים לשאוף להישאר בישיבה כל חייהם, ועל כל הנשים לשאת בעול הכפול של גידול משפחות גדולות ותמיכה כספית בהן.

מספר הגברים שניצלו את ההזדמנויות החדשות האלה עדיין קטן למדי. ועם זאת, יודעי דבר רבים רואים שינוי ברור בגישתם של מנהיגים מן השורה הראשונה בקהילה החרדית בישראל, ובהם הרב אהרן לייב שטיינמן והרב יוסף שלום אלישיב, מראשי הקהילה האשכנזית הלא־חסידית (ה"ליטאית"), והרבנים של החצרות החסידיות של גור וויז'ניץ, שלעמדותיהם יש השפעה מכרעת על תחומים רבים בחיים החרדיים. בין שההצעות של ועדת טל ייעשו לחוק ובין שלא, העובדה שרבנים במעמדם הסכימו להן – ולו גם הסכמה שבשתיקה – היא עדות לכך שמשווי יסודי השתנה בקרב הציבור החרדי. אם אכן כך הדבר, עשוי שינוי זה להוביל, בסופו של דבר, לתמורה עמוקה בהווה החרדית, להטבת מצבן הכלכלי של עשרות אלפי משפחות, לשיפור בכלכלה הלאומית ולהפחתת חלק מן המתחים המפלגים את הציבור הישראלי מאז קום המדינה.

לתופעה של גברים רבים כל כך הלומדים בישיבה זמן רב כל כך אין תקדים בהיסטוריה היהודית. בעבר עבדו רוב היהודים הדתיים לפרנסתם, ובכלל זה גם רבים מן הגדולים בתורה. התנא רבי יהושע, שחי בירושלים במאה הראשונה והיה מועמד להיות נשיא הסנהדרין, התפרנס בדוחק כפחמי.² רש"י, פרשן המקרא והתלמוד שחי בצרפת במאה האחת-עשרה, היה יינן. הרמב"ם, בן המאה השתים-עשרה, עבד כרופא בחצר השולטן במצרים. רבי יוסף קארו, מחבר השולחן ערוך, התפרנס בצפת של המאה השש-עשרה מעסקי בדים. דגם זה נמשך גם בעידן המודרני: רבי ישראל מאיר הכהן ("החפץ חיים"), שחי בעיר ראדין שבפולין בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, התפרנס זמן מה כבעל מכולת; בן המאה הקודמת, הרב ברוך הלוי אפשטיין, פרשן המקרא ומחבר הספר תורה תמימה, עבד למחייתו בבנק.

הסיבות לתופעה זו לא היו כלכליות גרידא. במשך מאות שנים העדיפו תלמידי חכמים לפרנס את עצמם מלקבל תמיכה חיצונית. בעיני אחדים, כמו רבי יוחנן, החכם בן המאה השלישית שחי בטבריה, ההעדפה הזאת מבוססת על עיקרון מוסרי של אי-תלות: "עשה שבתך חול", מצטט אותו התלמוד, "ואל תצטרך לבריות".³ בעיני אחרים לא זו בלבד שהעבודה הייתה חיונית לרווחתו החומרית של האדם, היה לה גם חלק בהתפתחותו הרוחנית: לפי המשנה "כל תורה שאין עמה מלאכה, סופה בטלה וגוררת עון".⁴ אמונה זו היא שעמדה ביסוד קביעתו של הרמב"ם: "כל המשים על לבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה ויתפרנס מן הצדקה הרי זה חילל את השם וביזה את התורה וכיבה מאור הדת וגרם רעה לעצמו ונטל חייו מן העולם הבא".⁵

אולם, עם חלוף המאות השתרשה בעולם היהודי גישה הרואה בעבודה בעיקר הכרח כלכלי, פעילות שערכה משני לעומת האידאל של התמסרות מוחלטת ללימוד תורה. הישיבות האירופיות שהוקמו במאה התשע-עשרה, ובהן ישיבת וולוז'ין הנודעת, ביקשו ליצור עילית של חכמי תורה שבמשך שנים רבות יקדישו את כל זמנם ללימוד תורה "לשמה", בתמיכת תרומות משכבה רחבה של "בעלי בתים" עובדים. עילית זו לא הייתה אמורה להיות אלא חלק קטן מן האוכלוסייה; רובם הגדול של הגברים שומרי המסורת שגדלו במזרח אירופה לא יכלו להרשות לעצמם, מטעמים כלכליים, לדחות את ההצטרפות לכוח העבודה כדי להקדיש את כל זמנם ללימוד תורה,

ולו לשנים מעטות. בתנאים האלה, הרצון להתפרנס מעבודה לא נחשב בעייתי כלל.

בזמננו מוסיף דגם זה להנחות את היהדות החרדית ברוב חלקי העולם. כאשר הגיעו לצפון אמריקה גלי ההגירה היהודית של המאה העשרים, אימצה לעצמה הקהילה החרדית האמריקנית את הדוגמה האירופית: מספר קטן של ישיבות, שעילית של לומדי תורה צעירים למדה בהן במשך כמה שנים, כשהיא נתמכת בבעלי בתים עובדים; מקצת התלמידים האלה היו מאוחר יותר לרבנים, ואילו האחרים הצטרפו לכוח העבודה בתחומים אחרים. מחקר שערך באחרונה עמירם גונן, מנהל מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בירושלים, מתאר את יחסם של מנהיגי הקהילה החרדית בארצות-הברית למעבר של אנשים צעירים מן הישיבה לשוק העבודה:

אף שהרבנים וראשי הישיבות עושים מאמצים רבים להרחיב את היצע ההזדמנויות של לימודים תורניים מלאים ומעודדים תלמידים מוכשרים להמשיך ולהעמיק בלימודיהם ככל שניתן, אין הם לוחצים על מי שמבקש לצאת ולהתפרנס שלא לעשות זאת. הם... מבינים כי חברה חרדית בעלת חיי ישיבה תוססים שבה לתלמידי חכמים של ממש תינתן הזדמנות מלאה להמשיך בפועלם ולהיכנס לתפקידים של מנהיגות חברתית, חשוב שיהיה לה מרכיב איתן של "בעלי בתים", היכולים לא רק לפרנס בכבוד את משפחותיהם אלא גם להוות בסיס של תמיכה כלכלית במוסדותיה של חברה זו, ובמיוחד בעולם הישיבות שלה.⁶

בקרב החרדים בצפון אמריקה משתנה גיל ההצטרפות לכוח העבודה על פי ההשתייכות לזרם דתי זה או אחר. בקהילות חסידיות, למשל, מתחילים הגברים לעבוד בדרך כלל בסוף שנות העשרה או בראשית שנות העשרים לחייהם; בעולם הליטאי הם עוזבים את הישיבה באמצע שנות העשרים או בסופן. אבל בסך הכל המגמה אינה שונה: תלמידים מעטים בלבד מוסיפים להקדיש את כל זמנם ללימוד תורה אחרי גיל שלושים.⁷ מחקר שנערך לא מכבר על הקהילה החסידית במונטריאול, למשל, מראה כי בקהילה זו רק שישה אחוזים מן הגברים בגיל העבודה עוסקים אך ורק בלימוד תורה בישיבה.⁸

לצורך בהכנת אנשים לעבודה יש השפעה עמוקה על מערכת החינוך החרדית בארצות-הברית; מן ההנחה שהתלמידים יצטרפו אחר כך לשוק העבודה משתמע שעל בתי הספר להתאים את עצמם לדרישות היסודיות של

הכלכלה המודרנית: רוב הנערים החרדים בארצות-הברית לומדים בישיבות תיכוניות, במסגרתן הם זוכים להשכלה המשלבת לימודים תורניים עם לימודי חול, כולל מתמטיקה ואנגלית. בתום לימודיהם הם מקבלים תעודה מוכרת. ברוב הקהילות החרדיות בארצות-הברית אין מתנגדים לכך שתלמיד ישיבה גבוהה ילמד לימודי ערב במכללה ויקבל תואר במקצועות כמו ראיית חשבון או מחשבים, או אפילו שימשיך ללימודים מתקדמים במקצועות כגון עבודה סוציאלית, חינוך או מנהל עסקים.⁹ אפילו אותן ישיבות שאינן מתירות לתלמידיהן ללמוד בערב במכללה, כגון ישיבת לייקווד שבניו ג'רסי וישיבת מיר שבניו יורק, דואגות שתלמידיהן יקבלו תואר ראשון ממכללות שונות נקודות זכות על לימודי תלמוד, מקרא, מחשבת ישראל ומשפט עברי, וכך מאפשרות להם ללמוד לתארים מתקדמים לאחר שהם עוזבים את הישיבה. על פי מחקר אחד, 86 אחוזים מבוגרי תיכון חרדי מייצג למדו לתואר ראשון, ו-48 אחוזים המשיכו גם ללימודים מתקדמים.¹⁰

לדברי גונן, הסתגלותו של החינוך החרדי לדרישות כלכליות ארוכות טווח משקפת מחויבות בסיסית לערך של פרנסה, או של איתנות כלכלית – ערך שהיה מקור ליציבות בחיי הקהילה היהודית המסורתית במשך דורות רבים. משום כך ייחדו בתי הספר לבנים שייסדה תנועת 'אגודת ישראל' במאה העשרים ברוסיה ובפולין את שעות אחר הצהריים ללימוד המיומנויות הבסיסיות הנחוצות להשתתפות בכוח העבודה. כאשר בנו את הקהילות שלהם בארצות-הברית, כותב גונן, עמדו המנהיגים החרדים על קיום לימודי חול בבתי הספר, בניסיון "לבנות מערכת חינוך חרדי שתבטיח את המשך התרבות החרדית, אך בה בעת גם תסייע לדור הצעיר להשתלב במערכות הכלכלה האמריקנית ולהיחלץ מן המצוקה הכלכלית שאפיינה רבים מן המהגרים היהודים".¹¹ לציבור החרדי בצפון אמריקה ולעומדים בראשו ברור, שבלי השתתפות מלאה של הרוב הגדול בכוח העבודה, דרך החיים החרדית אינה יכולה לקיים את עצמה.

בישראל, לעומת זאת, נוצרה מציאות שונה, שבה חלק גדול יותר מן הגברים החרדים בגיל העבודה מקדישים את כל זמנם ללימוד תורה – כשני שלישים, על פי סקר אחד.¹² לאחר עליית הנאציזם והשמדת יהודי אירופה בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים, הגיע לארץ ישראל מספר גדול של יהודים חרדים, בהם רבנים רבים ותלמידיהם שהיו להוטים

לבנות מחדש את עולם הישיבות שאבד. הידוע שבהם היה הרב אברהם ישעיהו קרליץ, הידוע בשם "החזון איש", שהגיע לארץ ב־1933 ועד מותו ב־1953 היה המנהיג החשוב ביותר של הציבור החרדי בישראל. החזון איש קידם מגמה לעצב מחדש את החיים האורתודוקסיים תוך שימת דגש על החמרה, על בדלנות ומעל הכל על לימוד תורה.¹³ אף שבהשקפות דומות החזיקו גם כמה מן הרבנים שהיגרו לארצות־הברית (הידוע שבהם הוא הרב אהרן קוטלר, מייסד ישיבת לייקווד), הייתה השפעתן מכרעת הרבה יותר בישראל. סיבה אחת הייתה ההבדל בגודל הקהילות: בסוף מלחמת העולם השנייה כבר הייתה הקהילה החרדית בארצות־הברית מבוססת היטב ומאורגנת מבחינה מוסדית; הקהילה בארץ, לעומת זאת, לא מנתה אלא כמה אלפי בני אדם, והואיל ומוסדותיה לא היו מפותחים הייתה לרבנים המהגרים השפעה רבה יותר בעיצוב אופייה האידיאולוגי.

הבדל נוסף נבע מן האידיאלים הציוניים רבי־העוצמה שהגדירו את זהותה של ישראל החילונית. עוד קודם שהוקמה המדינה ניהל הציבור החרדי קרב מגננה אידיאולוגי נגד הציונות, שנתפשה בעיניו כאיום על דרך החיים שלו. יעקב ויינרוט, מבכירי הפרקליטים בישראל ואחד מנציגי החרדים בוועדת טל, מנסח את השקפתם בנוגע לציונות בלי כחל וסרק: "הציונות מעולם לא הסתפקה בחירות מדינית בלבד", הוא כותב בנספח שלו לדו"ח הוועדה. "זרמיה המרכזיים ביטאו את הרצון ליצור תרבות חדשה וזהות חדשה, שבמרכזו עמד הצורך למחוק את האורתודוקסיה כתנאי לפתיחת החלונות החדשים".¹⁴

איום זה מצד הציונות הורגש במיוחד בשנותיה הראשונות של המדינה. באותה עת, הקהילה החרדית, שנפגעה קשה בשואה ונאבקה על עתיד ילדיה תוך תחרות עם הדימוי המושך של "היהודי החדש" שהציעה הציונות, ראתה את עצמה כמי שנתון במאבק הישרדות. הרב בנימין שצ'רנסקי, מנהל הסמינרים לבנות של 'בית יעקב' בתל אביב ובירושלים, נזכר באקלים הרוחני ששרר בישראל בשנות החמישים המוקדמות: "הציבור החרדי באותם ימים לקה כפליים: מרכזי התורה והחסידות הגדולים... עלו בלהב אש המשרפות השמימה, והשרידים המיוסרים היו צריכים להתחיל הכל מחדש; נוסף לכך, במדינה הצעירה עוצבו אידיאלים חדשים והונפו סמלים ודגלים שטשטשו את הייחוד היהודי... דמות הצבר השזוף, החייכן והבטוח בעצמו, ששפתו והנהגותיו מחוספסות וכולו אומר נעורים ועוצמה – דמות זו אמורה הייתה להיות לסמל ולדגם של הזדהות".¹⁵ יונתן רוזנבלום, עיתונאי חרדי ידוע ובעל טור ב"דו"ח פוסט, מתאר את תחושותיהם של חרדים ולא־חרדים כאחד

בשנותיה הראשונות של המדינה: "בשנות החמישים המוקדמות היה למעשה קונצנזוס בנוגע לעתידה של הקהילה החרדית בישראל: מלבד כמה כיסים של היישוב הישן בירושלים תהיה היהדות החרדית בתוך דור אחד לזיכרון היסטורי... אפילו במבצרו של היישוב הישן במאה שערים לא היה בית שבו לא נסחף משהו על ידי התנועה הציונית, שנתפשה כחלוצת העתיד".¹⁶

בשום עניין לא הורגש האיום בחריפות כה רבה כפי שהורגש בנוגע לשירות החובה בצבא. על פי ההשקפה הציונית השלטת, תפקידו של הצבא לא התמצה רק בהגנה על המולדת, אלא גם בהיותו כלי מרכזי בעיצוב זהות לאומית חדשה; השירות הצבאי אמור היה לאפשר למהגרים מן הארצות השונות להשיל מעליהם את המטען התרבותי והלשוני הישן ולאמץ את השפה ואת המנהגים של המדינה היהודית החדשה. בדיוק את זה לא רצה הציבור החרדי – ורובו איננו רוצה בכך גם היום. אז, כעכשיו, ראו הורים חרדים רבים בשירות החובה ניסיון של המדינה לעקור מילדיהם את צורת ההתנהגות שבמשך שנים עמלו להשרישה. שופט בית המשפט העליון בדימוס צבי טל, שעמד בראש הוועדה הנושאת את שמו, אומר כי החרדים "אינם רוצים שיהיה מגע כלשהו בין עולם הישיבה לצבא המסוכן – מנקודת מבט דתית – שכן לאנשים שם יש ערכים אחרים בנוגע לצניעות ולשפה לא־נאותה".¹⁷ יונתן רוזנבלום מסכים: "אחרי שבמשך שמונה־עשרה שנים הם שומרים על נפשות ילדיהם כמו על בבת עינם, אין לצפות מן ההורים החרדים לחשוף אותם, בשלב הפגיע ביותר בחייהם, לסביבה מעורבת של בחורים ובחורות ולאמות מידה שונות בתכלית של צניעות".¹⁸ חסיד גור, ששירת בצבא ארבעה חודשים בטרם יצא לעבודה, מספר שלא היה לו שום קושי לעמוד במאמץ הגופני שנדרש ממנו בטירונות, אבל הוא הזדעזע מן השיחות הליליות שהתמקדו בנשים, סרטים ומין. "בשום מקרה לא אסכים לחשוף את בני לעולם כמו העולם שמצאתי בצה"ל", הוא אומר. "אינני יכול לשלוח את בני להיות בפיקוחו של [שר הביטחון דאז] אהוד ברק או של [הרמטכ"ל] שאול מופז. ברק איננו חי את את חיי ואיננו יודע מה חשוב לי".¹⁹

בימים הראשונים של המדינה הגיעו דוד בן־גוריון ומנהיגות הקהילה החרדית להסכם שלפיו יהיו תלמידי הישיבות פטורים משירות צבאי כל זמן שהם מקדישים את כל זמנם ללימוד תורה. לפי הסכם זה, תלמידים שיצהירו כי "תורתם אומנותם" יוכלו לדחות את גיוסם בלא הגבלת זמן, אבל ייאסר עליהם לעסוק בפעילויות אחרות מלבד לימוד תורה – כולל הוראה ואפילו עבודה התנדבותית – בלא שישרתו קודם לכן בצבא.

במשך השנים, ככל שגדלה האוכלוסייה החרדית וככל שגברה מחויבותה לאידיאל של התמסרות ללימוד תורה במשך זמן ארוך ככל האפשר, עלה באופן דרמטי מספר האנשים המנצלים את דחיית השירות: אם בזמן הקמת המדינה היו רק כ-400 תלמידים פטורים משירות צבאי, עד 1980 הגיע מנינם ל-10,000, וב-1999 כבר הפכו לגיס של יותר מ-30,000 חיילים בכוח הפטורים מן השירות. מספר זה, יש להדגיש, מוסיף לעלות ב-1,000 איש בערך לשנה.²⁰ גברים אלה, המסורים ללימוד תורה, כבולים אליה גם בגלל האיום המידי של גיוס אם ינסו להצטרף לכוח העבודה. עובדה זו לבדה היא אחד ההבדלים החשובים ביותר בין ההתנסות החרדית האמריקנית להתנסות החרדית בישראל: הנער האורתודוקסי האמריקני חופשי ללמוד באוניברסיטה או לקבל הכשרה מקצועית בלי לחשוש פן יגייסו אותו, ואילו מקבילו הישראלי נשאר בישיבה, ולא – יצטרך להתמודד במשך חודשים או שנים עם הסביבה הצבאית, המצטיירת בעיניו כסביבה העוינת את דרך חייו. בגלל החשש מן השירות, חרדים רבים מוצאים את עצמם במין "בית סוהר", במילותיו של השופט טל, מקום שממנו אין פתח יציאה לשוק העבודה.²¹

סיבות אידיאולוגיות כמו גם הפחד משירות בצבא הניעו אפוא את הציבור החרדי שצמח בישראל לאמץ מחויבות מוחלטת ללימוד תורה כעיסוק בלעדי. על פי מחקר שערך אלי ברמן, כלכלן מאוניברסיטת בוסטון, 77 אחוזים מן הגברים החרדים בגיל 25–29 בישראל מקדישים את כל זמנם ללימוד תורה בישיבה; אפילו כשהדברים אמורים בגברים בני 41–47 המספרים מגיעים עד 46 אחוזים.²² בסך הכל, כשני שלישים מן הגברים החרדים בגיל העבודה בישראל עוסקים אך ורק בלימוד תורה בישיבות.²³

את טבעו הייחודי של האידיאל של לימוד תורה מרגישים בעוצמה רבה במיוחד אותם חרדים שבסופו של דבר בונים קריירה מחוץ לישיבה. "כל אבא רוצה שבנו יגדל להיות גדול בתורה", מציין מוטי גרין, שעזב את הישיבה בגיל 34 ונעשה הפרקליט החרדי הראשון שהתמחה בבית המשפט העליון. "ככל שאצליח בתחום המשפטי, בעצם... נכשלתי בייעודי הסופי בתחום התורני". המסקנה שאליה מגיע גרין מראה עד כמה הצליח העולם החרדי להשליט את המסר "לימוד תורה לכולם": "זה הפרמטר הטרגי שלי... לעבור מחיי רוח לחיי מעשה זה פספוס ענק".²⁴

גישה זו משתקפת במערכת החינוך החרדית בישראל, המכונה בחורים צעירים לחיים של לימוד תורה מבלי להעניק להם הכשרה מקצועית מספקת. מגיל שלוש שנים, שבו נשלחים הבנים לחדר לטעום עוגות בצורת אותיות

האלף-בית המצופות בדבש כדי לסמל את מתיקות התורה, ועד גיל שלוש-עשרה, שבו הם מסיימים את התלמוד-תורה (המקביל לבית הספר היסודי ולחטיבת הביניים), זוכים הילדים החרדים לחינוך הרואה בלימוד מקצועות כמו אנגלית, מתמטיקה ומדעי הטבע צורך הנסבל בקושי. "הפעם האחרונה שבה למדתי לימודי חול הייתה בגיל שתים-עשרה, וגם אז למדתי 45 דקות ביום", נזכר ישראל, המתכנת מירושלים. "היינו שואלים 'בשביל מה אנחנו צריכים את זה? האם נהיה בעלי מכולת? הרי נהיה תלמידי חכמים!'"²⁵ בישיבה-קטנה, המקבילה החרדית לבית הספר התיכון, אין לומדים שום לימודי חול; כבר מגיל ארבע-עשרה מצפים מהבנים ללמוד תלמוד עשר שעות ביום ואף יותר.²⁶ בגיל שבע-עשרה או שמונה-עשרה עוברים התלמידים ללמוד בישיבה גבוהה. אחר כך, בגיל עשרים או עשרים ואחת, לאחר שהם נישאים, הם עוברים לכולל, ושם הם מוסיפים ללמוד זמן רב ככל האפשר. אחדים לומדים בכולל כל ימיהם. רבים אחרים לומדים בו עד שנות הארבעים המוקדמות לחייהם ואף יותר מזה.

רוב הבנות מתחנכות בבתי הספר של 'בית יעקב', שם מלמדים אותן שאין דבר חשוב יותר מלימוד תורה ואין תכלית נעלה יותר מלהינשא למי שמתעתד להיות תלמיד חכם ולפרנס אותו – גם אם פירוש הדבר חיי עוני.²⁷ הצלחת המערכת של 'בית יעקב' להשריש מסר זה אחראית במידה רבה לגידול העצום של הישיבות. הרב חיים עוזר גרודז'ינסקי, ממנהיגי היהדות האורתודוקסית באירופה עד ראשית מלחמת העולם השנייה, העיר לפני כשישים שנה שבכל פעם שראה נערה לא מושכת או מוגבלת היה עומד לכבודה, "שכן יש סיכוי גדול שתינשא לתלמיד חכם".²⁸ באותם ימים רוב הנשים שהיו מוכנות לשקול נישואין לבחור ישיבה עשו זאת מחוסר ברירה אחרת. היום, כפי שאומרת פסיכולוגית ירושלמית העובדת עם נשים חרדיות, "סוג א נישא לסוג א" – הטובות ביותר רוצות את הטובים ביותר, כלומר מישוהו ישיב וילמד שנים רבות.²⁹ כ-30,000 תלמידות מתחנכות בתיכונים ובסמינרים למורות של 'בית יעקב', והאוירה החינוכית השוררת במוסדות הללו נוטעת בהן יראת כבוד לתורה ולאלה הלומדים אותה.

הרבנים שעיצבו את המודל הזה לא חיו באשליה שכל אדם מסוגל ללמוד כל החיים, או שכל אישה יכולה ללדת שבעה או שמונה ילדים, לגדל אותם ובו בזמן להיות המפרנסת היחידה במשפחה. ואף על פי כן, עודדו גברים צעירים שהיה להם סיכוי קלוש להיות תלמידי חכמים רציניים לרכוש השכלה שאיננה מותרת בידם אפשרות של ממש להצליח במשהו אחר. בעיני רבנים

אלה נחשבה גישה זו הדרך היחידה לבנות מחדש את עולם התורה לאחר החורבן בשואה. רק אם ייצרו מסלול יחיד, כך האמינו, יישארו תלמידי החכמים המוכשרים באמת בישיבה די זמן כדי לממש את הפוטנציאל שלהם. ורק אם יחייבו את הכלל לקבל על עצמם דגם נוקשה של האידיאל היהודי, יוכל התלמיד שאיננו מבריק להיות מוגן מפיתויי החברה החילונית.

כתוצאה מן הבחירה בדרך הזאת, ההווה החרדית בישראל שונה במידה רבה מאורח החיים שאפיין יהודים שומרי מצוות מאז ומתמיד, הן באירופה שלפני המלחמה והן בצפון אמריקה היום. כפי שמציין השופט טל, אפילו בישיבות הגדולות של ליטא מעולם לא למדו יותר מכמה מאות תלמידים – בהשוואה ל-4,000 תלמידים בקירוב הלומדים היום בישיבת מיר בירושלים ול-1,500 הלומדים בישיבת פוניבז' בבני ברק. "כך היה תמיד", אומר טל. "מעולם לא היה מצב שבו למד נער כל חייו. אפילו בוולוז'ין, ספינת הדגל של עולם הישיבות, למדו בשיאה רק 400 תלמידים... המצב בישראל הוא אנומליה".³⁰

אולם, בשנים האחרונות גברה ההכרה בכך שהדגם החרדי-ישראלי איננו יכול להתקיים לנצח. הבעיה העיקרית היא כלכלית, והיא נובעת מן הגידול המהיר של הקהילה הלומדת. בשני העשורים שחלפו הלכה והתבססה האידיאולוגיה של מסירות מוחלטת ללימוד תורה במשך כל החיים, ואחוז הגברים החרדים מעל גיל 25 המעדיפים ללמוד בכולל ולא לעבוד למחייתם עלה בשיעור ניכר – מ-41 אחוזים בשנת 1980 ל-60 אחוזים בשנת 1996.³¹ בו בזמן הולכות המשפחות החרדיות וגדלות: ב-1980 צפי הילודה לאישה החרדית הממוצעת היה 6.5 ילדים; ב-1995 עלה מספר זה ל-7.6. פירוש הדבר שיותר ילדים גדלים בתנאי עוני – והנטל הכלכלי על החברה הישראלית גדול הרבה יותר משהיה בעבר. לדברי ברמן, אחוז הילדים שאבותיהם לומדים בישיבה כל היום ואינם עובדים למחייתם, ולפיכך יש לספק את צורכיהם הבסיסיים ממקור אחר, גדל יותר מפי שניים, מ-2.7 אחוזים ב-1980 ל-5.9 ב-1996; על פי הערכה אחת יכול מספר זה להגיע עד שנת 2006 ליותר מ-10 אחוזים.³²

משפחות אלו חיות בדרך כלל בתנאים של עוני קשה ותלות רבה. לדברי ברמן, למשפחה החרדית הממוצעת שבה האב אינו עובד יש הכנסה כוללת

של 3,463 ש"ח לחודש, פחות מחצי מן ההכנסה הממוצעת של משפחה שבה שני ההורים עובדים, על אף שהמשפחה החרדית מפרנסת 4.5 ילדים, לעומת ממוצע של 2.1 ילדים למשפחה במדינה כולה.³³ רק 18 אחוזים מהכנסה זו מקורם במשכורת; כמעט הכל מעבודת האישה, ואילו השאר בא ממלגה המורכבת מסיוע ממשלתי ומן התרומות לשיבה, ומקצבאות ממשלתיות. ירושלים ובני ברק, ערים שבהן מתגוררת אוכלוסייה חרדית גדולה, מגיעות בקביעות לראש טבלת נתוני העוני שהמוסד לביטוח לאומי מפרסם מדי שנה בשנה.³⁴ לפי מחקר שערך מומי דהן, שהיה כלכלן במשרד האוצר, יותר מ-50 אחוזים מן המשפחות החרדיות בירושלים חיו ב-1995 מתחת לקו העוני.³⁵

ואף על פי כן, בעוד העוני והתלות של המשפחות החרדיות הולכים וגדלים, נראה כי מקורות ההכנסה המסורתיים שלהן הולכים ומתייבשים. שלושת המקורות העיקריים הם סובסידיה ממשלתית, עזרה מצד המשפחה ועבודת הנשים. הסובסידיה הממשלתית היא חלק הארי ויש לה כמה צורות: קצבה חודשית שמשרד הדתות משלם לשיבות בסך 724 ש"ח לחודש עבור כל תלמיד (קצבה זו מועברת ברובה לתלמידים בתוספת תשלום מהישיבה בצורה של מלגות); קצבאות ילדים נדיבות מן המוסד לביטוח לאומי, העולות ככל שגדל מספר הילדים במשפחה; והשלמת הכנסה שהביטוח הלאומי משלם למי שחי מתחת לקו העוני. ב-1998 כלל סיוע זה 875 מיליון ש"ח ששולמו ישירות לשיבות ו-112 מיליון ש"ח להשלמת הכנסה.³⁶ יתר על כן, המשפחה החרדית, כמו כל משפחה באותו גודל ובאותה רמת הכנסה, מקבלת הנחות נדיבות במסי הארנונה ובתשלומים לגני ילדים. לדברי שחר אילן, שספרו חרדים בע"מ מתבסס על מחקר יסודי על הקהילה החרדית, ב-1999 קיבלה משפחה חרדית ממוצעת עם שישה ילדים, שבה אב המשפחה איננו עובד, בין 6,075 ש"ח ל-7,775 ש"ח לחודש בקצבאות, הקלות במסים וסובסידיות אחרות.³⁷ ככל שהעוני מעמיק והאוכלוסייה החרדית הנתמכת גדלה, גובר לחצם של הפוליטיקאים מן המפלגות החרדיות לקבל עוד כספים שייטיבו עם בוחריהם, תוך שהם מבלים בכך את מה שמנחם פרידמן מכנה "השנאה האדירה כלפי החרדים" מצד הציבור הרחב.³⁸ ורד דר, שהייתה בעבר סגנית ראש המחלקה לכלכלה ולהכנסות המדינה במשרד האוצר, העירה לנוכח מצב זה בדאגה: "אני לא יודעת איפה זה יתפוצץ קודם. האם החילונים יגידו שהם לא מוכנים יותר לשאת בנטל או שהחרדים יגידו שיש גבול לעוני".³⁹ לדברי

פרידמן, אין הממשלה יכולה להוסיף לממן את המגזר החרדי ברמה הנוכחית. בשני העשורים האחרונים ניכרת בישראל התרחקות דרמטית מן המדיניות הכלכלית האטטיסטית ואמונה הולכת וגוברת שמשהו אינו כשורה בתלות של ציבור גדול בקצבאות ממשלתיות. פרידמן מנסח את זה בפשטות: "לאנשים נמאס לתת כסף".

והבעיה הזאת עוד תלך ותחריף. לפי הנתונים שמסר משרד האוצר לוועדת טל, המספר הכולל של תלמידי ישיבה מעל גיל 18 גדל מ־63,000 ב־1995 ל־77,000 ב־1999 – גידול של 22 אחוזים בארבע שנים בלבד; מספר תלמידי הישיבה מעל גיל 40 – בעיקר ראשי משפחות גדולות – גדל באותן השנים ב־24 אחוזים.⁴⁰ מספרים אלה יוסיפו בוודאי לעלות: על בסיס הערכות דמוגרפיות ארוכות טווח מעריך אלי ברמן שהאוכלוסייה החרדית בישראל, שב־1995 מנתה 280,000 בני אדם, או כחמישה אחוזים מן האוכלוסייה, יכולה להגיע עד שנת 2025 למיליון בני אדם לערך, או כשנים־עשר אחוזים מכלל האוכלוסייה המשוערת.⁴¹ בהתחשב בגידול המהיר של הקהילה הלומדת בישראל, השמירה על רמת החיים הנמוכה ממילא של הציבור הזה תחייב את הממשלה להגדיל את הסכומים שהיא מקצה לצורך העניין בחמישה אחוזים בשנה, מספר גבוה בהרבה מקצב צמיחת המשק בישראל. "ברמות הקצבאות והמסים הנוכחיות", כותב ברמן, "יביא שיעור הצמיחה של האוכלוסייה האולטרה־חרדית את מערכת הרווחה לפשיטת רגל וייווצרו עיריות מרוששות עם אוכלוסיות אולטרה־חרדיות גדולות. אי־אפשר לשמור על הסטטוס קוו בלי להעביר כספים רבים יותר לתכניות רווחה" – וזהו שינוי בסדר העדיפויות התקציבי שהציבור בישראל בוודאי לא יסכים לעכל.⁴² מקור התמיכה המסורתית השני בציבור החרדי הוא סיוע מצד המשפחה. כאשר זוג חרדי מתחתן מצפים מן המשפחות משני הצדדים לעזור לו בתחילת דרכו. פירוש הדבר, בין השאר, רכישה של דירה וריהוט. אבל ציפייה זו הולכת ונעשית קשה למימוש – בייחוד לאלה שהוריהם וסביהם מעולם לא עבדו. וכך כותב השופט טל בדו"ח שלו: "אם בשנות החמישים היו ללומדים הורים שפרנסום, הרי שבשנות השבעים והשמונים קם כבר הדור השני ללימודי התורה ובשנות התשעים – הדור השלישי. לאלה לא עמד הגב הכלכלי שעמד להוריהם, והתוצאה הייתה כי המצב הכלכלי בקרב הלומדים בישיבות הכביד ללא נשוא".⁴³ שוב, בהתחשב בקצב הגידול של האוכלוסייה החרדית, בעיה זו תלך ותחמיר: לדברי ברמן, מספר הילדים החרדים מתחת לגיל 18 בישראל יגדל מ־150,000 בערך בשנת 1995 ליותר

מחצי מיליון עד שנת 2025. כשיגיעו לבגרות יקבלו ילדים אלו פחות ופחות תמיכה מהוריהם, שהם עצמם נעשים יותר ויותר עניים.⁴⁴ כמו שמסכם ישי ויינר, עורך המקומון החרדי של בני ברק, קול העיר: "לדור ניצולי השואה היה כסף מן השילומים וממקורות אחרים. סבי עזר לאבי ואבי עזר לי. אבל הכסף נגמר. דור שלישי זה איננו יכול לסייע לילדיו, לחתן אותם ולקנות להם דירות".⁴⁵

מקור הכנסה שלישי של המשפחה החרדית הוא הנשים העובדות. שוב, את הגידול המרשים של עולם הישיבות אפשרה מערכת החינוך של 'בית יעקב', שכיום מגדלת דור שלישי של נשים המעדיפות לסבול קשיים כלכליים – ולשאת בנטל כפול של גידול ילדים ועבודה – מלראות את בעליהן עוזבים את לימודיהם. הצלחתה של המערכת בהחדרת המסר הייתה כה גדולה עד שלעתים קרובות הנשים הן המפצירות בבעליהן להישאר בישיבה ו"להרשות" להן לשאת בנטל הכלכלי. היום, מציינת רבקה רפפורט, מחנכת ילידת ארצות-הברית שפתחה בית ספר חרדי חדשני בירושלים, רוב הנשים החרדיות רואות בעוני את כבוד. "העוני הוא סימן לרצונו של אדם לתת את נפשו על התורה".⁴⁶

ברם, אישה שיכלה לפרנס את בעלה ואת שני ילדיה בהיותה בת עשרים ושתיים תתקשה מאוד לעשות זאת כשתהיה בת שלושים ואם לשישה ילדים. אף שזה התפקיד שחינו אותה למלא, והיא זוכה למעמד מסוים בקהילה שלה כשהיא עושה כן, מגיע הרגע שבו עול גידול הילדים והפרנסה של משפחה גדולה הוא כה כבד עד שהאישה אינה יכולה עוד למלא אף לא אחת מן המחויבויות האלה באופן משביע רצון. לדברי שחר אילן, 80 אחוזים מן הנשים החרדיות העובדות מועסקות רק במשרה חלקית, לעומת 41 אחוזים מן הנשים העובדות בכלל האוכלוסייה.⁴⁷ "יש נשים הכורעות תחת הנטל של היותן מקור התמיכה הכספי העיקרי", אומר העיתונאי החרדי יונתן רוזנבלום, "והן אינן מסוגלות לגדל את המשפחות שלהן כראוי".⁴⁸

הבעיה נובעת בחלקה מסוג ההכשרה שמקבלות הנשים קודם שהן מצטרפות לכוח העבודה. עדינה בר-שלום, בתו של הרב עובדיה יוסף, אומרת שהמצב בציבור החרדי "קשה מאוד". בוגרת טיפוסית של סמינר 'בית יעקב', המצוידת בתעודת הוראה – שמלכתחילה איננה יכולה להכניס משכורת גבוהה במיוחד – תגלה לא פעם שאין בתחום הזה משרות פנויות. "בשנה שעברה", היא מציינת, "סיימו את הסמינר למורות בירושלים כ-800 בוגרות, אבל היו רק 30 משרות פנויות".⁴⁹ רוב הנשים נאלצות אפוא לקבל משרות משתלמות

עוד פחות בתור מזכירות, גננות או עוזרות לגננות. "הן באות הביתה עייפות ושחוקות אחרי שטיפלו בילדים של אחרים ומצפים מהן לטפל בילדים שלהן עצמן", אומרת בר-שלום, שפתחה את 'מכללת ש"ס' שבה לומדות כמה מאות נשים, כדי להכשירן למקצועות משתלמים יותר.

הלחצים הכספיים הקשים משפיעים גם על חיי הנישואין. "אנשים נשברים", אומרת אם חרדית אחת ומספרת שאין לה כל כוונה לתמוך בבתה, שזה עתה התחתנה, כדי שחתנה יוכל ללמוד. העול הרובץ על כתפי האישה החרדית העובדת כבד מאוד: עליה להשכים קום לעבודה, גם אחרי לילה בלא שינה שבו היניקה את תינוקה או טיפלה בילד חולה, ואילו בעלה יכול ללכת לכולל בשעה 9:15 או 9:30. "לאישה קשה מאוד והמשפחות מתמוטטות", אומר יעקב נאמן, לשעבר שר האוצר, המקורב מאוד להנהגת הציבור החרדי. דודי זילברשלג, פרסומאי והמוציא לאור של השבועון בקהילה, המקורב מאוד לרב אהרן לייב שטיינמן, אומר כי הולכת ומתגברת ההכרה שאין לצפות מנשים לפרנס את משפחותיהן. "השורה התחתונה היא שנשים פשוט אינן יכולות להמשיך ככה לאורך זמן".⁵⁰

ברם, שיקולים כלכליים אינם הסיבה היחידה לכך שהמודל הנוכחי לא יוכל להתקיים לאורך זמן. סיבה נוספת היא שגברים חרדים רבים פשוט אינם יכולים להתמודד עם הדרישות המחמירות המתחייבות מהתמסרות מוחלטת ללימוד תורה, עם הבידוד מן העולם שבחוץ ועם תנאי המחיה העלובים, המאפיינים את החוויה החרדית הישראלית. תמיד היו כאלה שמרדו לגמרי בשיטה – דוגמת אפרים שך, בנו היחיד של הרב אליעזר שך המנוח, שהיה הרב החרדי האשכנזי בעל ההשפעה הגדולה ביותר בישראל ברבע האחרון של המאה העשרים. שך הצעיר שירת בצבא והשלים לימודי תואר שלישי בהיסטוריה ובפילוסופיה באוניברסיטה משום שהיה "סקרן מדי" בנוגע לעולם שבחוץ, עד שלא יכול להישאר בישיבה ולמלא את "ייעודו" ולרשת את אביו כראש ישיבת פוניבז'.⁵¹ בשנים האחרונות חלה עלייה דרמטית במספר המקרים מסוג זה. אולם, רבים מבין אלה שאינם מתאימים לעולם הישיבה מתקשים לבצע מעבר מוצלח לקריירה כפי שעשה אפרים שך. יתר על כן, אחוז גדול מאלה הנשארים בישיבה סבורים שחיהם אינם מספקים – בעיה שהבחינו בה רבנים, עובדים סוציאליים והדיוטות כאחד. "אנשים יושבים שם, בישיבה, שבורים", אומר ישראל. "הייתי אומר ש-60-70 אחוזים לא צריכים

להיות שם; הם מרגישים שהם לא מתקדמים לשום מקום. מבחינה פסיכולוגית, זה קשה. הם לא רוצים להיות מורים של כיתה ב' בתלמוד תורה – מסלול העבודה היחיד הפתוח בפניהם – ויש מעט מאוד משרות הוראה בישיבות מובילות".⁵² יוסף שלהב, גיאוגרף חברתי מאוניברסיטת בר-אילן, מסכים. "בציבור החרדי יש לחץ עצום הבא מאנשים שנמצאים בישיבות אבל מקומם אינו שם. רק טבעי שרוב האנשים אינם מסוגלים ללמוד כל היום; רק העילית האינטלקטואלית מסוגלת לזה".⁵³

משום כך נוטשים צעירים חרדים רבים את לימודיהם לגמרי; הם נכשלו במקצוע היחיד שנחשב כשר בעיניהם ובעיני החברה שלהם, ולעבוד אסור להם על פי החוק. התוצאה היא שבני-נוער רבים מבליים את ימיהם בשוטטות ברחובות, בזמן שרשמית הם רשומים בישיבות. הרב י', יועץ עצמאי לבני הנוער האלה, הידועים בכינויים "שבאבניקים", הסביר את התופעה הזאת בריאיון שפורסם באחרונה בעיתון הארץ:

שבאבניקים הם פשוט בני-נוער שלא מסוגלים לשבת יום שלם בישיבה וללמוד גמרא, ורוצים לנשום קצת אוויר ולהתפרק. פשוט, מהרגע שהם מתחילים להסתובב ברחובות, לפגוש אנשים שונים, לפגוש בנות, ואולי אפילו להגיע איתן למגע גופני, דבר שעל פי הנורמות החילוניות אינו פסול אך על פי הקודים החרדיים הוא חמור ביותר, הם נדחים על ידי החברה החרדית. מהרגע שהם תופשים עצמם כפושעים, אז כבר אין הבדל בין מגע עם בנות לדברים חמורים יותר, כמו סמים.⁵⁴

במקרים רבים, נערים אלה כבר אינם מתקבלים בברכה בבתייהם שלהם ובסופו של דבר גרים ברחוב או באכסניות נוער המופעלות בידי המדינה. לפי נתונים שהתפרסמו בג'רוזלם פוסט, מתוך 120 בני-נוער חסרי בית שקיבלו ב-1997 סיוע מעיריית ירושלים, 50 היו חרדים, ואפשר להניח שהיו רבים אחרים שלא קיבלו סיוע. לדברי שבתאי עמדי, מנהל המחלקה לקידום נוער בעירייה, רוב הנערים האלה פשוט לא יכלו להתמודד עם הדרישות הקשות של לימוד התורה בישיבה. "הם יכולים להפוך לחסרי בית פשוט משום שהם אינם עומדים בדרישות הישיבה. במגזר החרדי, הנושרים מן הישיבה נושרים מן הקהילה כולה, שכן בעבורם, אם אינך לומד בישיבה זו בעיה. לפעמים המשפחות נבוכות כל כך בשל ילד כזה עד שהן אומרות לו לעזוב. ולפעמים התנאים הכלכליים בבית גורעים כל כך, שמגורים בליפתא [שכונה עזובה בירושלים שבה מתגוררים שבאבניקים] טובים ממגורים בבית".⁵⁵

בשנים האחרונות הגיעה בעיית השבאבניקים לממדים מדאיגים. במאי 1998 שלחה קבוצה של מחנכים חרדים מכתב לכמה רבנים רבי-השפעה ובו הדגישו את חומרת הבעיה:

מדובר לא בעשרות בודדות של בחורים ולא בכמה מאות, אלא באלפים של בני-ישיבות לשעבר שחצו את הקו ויצאו מהישיבה לשוטט ברחובות, בבתי קולנוע, בחוצות העיר ובכל מקום שאין שם מקומו של בן-ישיבה... לא מדובר עוד בשולי המחנה. גם הבתים המפוארים ביותר של אברכים יקרים... מצאו עצמם באותה שוקת שבורה. לאחרונה בחורים אלה הכפישו את שמנו במדרון חדש שהגיעו אליו, רצח כפשוטו.⁵⁶

לא הייתה זו הגזמה. לדברי שחר אילן, מתוך 3,000 או 4,000 השבאבניקים היו כמה מאות מעורבים בפשעים חמורים, כולל סחיטה, שוד מזוין, זנות גברית ובמקרים נדירים אף רצח – כמו הריגתו של השומר הערבי של תחנת הדלק בשכונת שיח ג'ראח שבירושלים באוגוסט 1997. אילן מספר את סיפורו של "צ'ופצ'יק", מנהיג כנופיה חרדי שהורשע ב-21 סעיפי אישום בשל גניבת מכוניות, הונאה והפרות סדר – שכולן בוצעו במהלך שנה אחת, לאחר שעזב את ישיבת מיר בירושלים. לדברי חנניה צ'ולק, מנהל הארגון ההתנדבותי 'עזר מציון', כנופיות של שבאבניקים משוטטים הפכו את בני ברק ל"מרכז פשע דוגמת הארלם בניו יורק. אנשים פוחדים לצאת לרחובות. כנופיות פשע ובריונות עושות בעיר כבתוך שלהן".⁵⁷ חיים ולדר, בעל טור בעיתון היומי החרדי יחד נאמן, מדווח שלאחר ניסיונות רבים של הקהילה לשלוט לבדה בבריונים של בני ברק היא נאלצה לבסוף להרים ידיים. "הגיעו אנשי ימ"מ, חלקם על אופנועים, השליטו סדר בדרך הידועה להם, ונתנו לנו הזדמנות פז להבין שאין בכוחנו להשתלט לבד על השוליים שלנו".⁵⁸

סימן אחד לאי-היכולת של רבים לעמוד באמות המידה של הקהילה היא העלייה שחלה בשנים האחרונות במספרם של אלה העוזבים את הקהילה החרדית לגמרי. "הייתה התפרצות של ילדים שעוזבים את הדת", אומרת שרון סלייטר, פסיכולוגית העובדת עם הציבור החרדי בירושלים. "כל אחד מכיר משפחה שזה קרה לה".⁵⁹ אף שקשה מאוד להעריך בכמה צעירים מדובר, והתופעה עדיין מצומצמת למדי, איש אינו מפקפק שהמספרים גדלים במהירות. ארגון 'הלל', למשל, המסייע לחרדים הבוחרים לעזוב את דרך החיים החרדית, דיווח שב-1999 גדל מספר התיקים שהוא מטפל בהם יותר מפי

שניים בהשוואה לשנה הקודמת.⁶⁰ על פי רוב זוכים המקרים הללו לפרסום רב וכך מגבירים עוד יותר את תחושת המשבר בציבור החרדי.

והמשבר הזה כבר הגיע לממדים גדולים מכדי שניתן יהיה לטאטא אותו מתחת לשטיח. בפתיחות נדירה פרסם באחרונה השבועון החרדי משפחה סדרה של מאמרים שכותרתם "הבן החמישי", העוסקים בבעיות שהנוער החרדי עומד בפניהן. במאמרים כונתה בעיית הנושרים מן הישיבות "הבעיה הבוערת ביותר על סדר היום של הציבור החרדי – גם אם לא מדברים עליה בגלוי". לפי משפחה הוקמו 53 ארגונים כדי לנסות ולטפל בבעיה.⁶¹ אחד הארגונים האלה הוא 'לב שומע', קו פתוח לנוער חרדי במצוקה, המעניק לצעירים הזדמנות לשוחח בפתיחות על דברים שפעם נחשבו טאבו: ספקות בנוגע לדת ואמונה, תשוקות ותסכולים מיניים, שאלות בנוגע לצדקת הדרך החרדית. מדי יום ביומו, בשני העיתונים היומיים המשמשים את הציבור החרדי, המודיע ויחד נאמן, מופיעים ברשימת מספרי החירום גם מספרי הטלפון של 'לב שומע' לנתונים בספקות ובמצוקות' באזורי הארץ השונים.

הרב יואל שוורץ, מחנך ותיק ששמו נקשר בנח"ל החרדי מאז הקמתו בינואר 1999, אומר שהסיבה העיקרית לבעיות דוגמת תופעת השבאבניקים וההחלטה של צעירים רבים לעזוב לגמרי את הדת היא העדר אלטרנטיבות לגיטימיות ללימוד במתכונת "תורתו אומנותו". "עם עוד מעט אפשרויות בחירה היינו יכולים לשמור על הילדים האלה בתוך המסגרת", הוא אומר. השופט טל, בעצמו תוצר של ישיבות חרדיות, מסכים. "הישיבות מלאות כיום עד אפס מקום באנשים שתש כוחם ואינם יכולים עוד להוסיף ללמוד", הוא אומר. "הם אינם יכולים לעבוד משום שלא שירתו בצבא, ואינם יכולים ללמוד משום שתש כוחם. המצב נורא".

היקף המשבר מתחוויר אט-אט למנהיגי הקהילה החרדית בישראל, קבוצה שללא הסכמתה כמעט אי-אפשר לשנות את המצב. ואמנם, בשנים האחרונות מסתמן שינוי בעמדותיהם של כמה רבנים בעלי שיעור קומה בנוגע לשאלת השתלבותם של החרדים בכוח העבודה. כתוצאה מכך התחוללו כמה תמורות, שאף שהן עדיין מתונות, יש בהן כדי להעיד על הכרה בכך שאולי הדגם הישראלי של החיים החרדיים, שבו התמסרות מוחלטת ללימוד תורה נחשבת לדרך החיים הלגיטימית היחידה לרוב הגברים, מגיע לסוף דרכו.

התפתחות אחת מסוג זה היא פתיחתן של תכניות הכשרה מקצועית לגברים חרדים. הניסיון השאפתני ביותר עד כה הוא 'המרכז החרדי להכשרה מקצועית', שנפתח ב-1996 עם 35 תלמידים בשלוחה ירושלמית יחידה ובתוך ארבע שנים הגיע ליותר מ-1,400 תלמידים בארבעה סניפים (ירושלים, בני ברק, אשדוד וקריית ספר). "אין הרבה פרויקטים ששינו את פני החברה החרדית כמו הפרויקט שלנו", מסביר הרב יחזקאל פוגל, מנהל המרכז. "המטרה הייתה לספק פתרונות לאנשים שהיו צריכים לעבוד למחייתם ולא הייתה שום תכנית הולמת שתוכל להכשיר אותם. אם לא יקבלו הכשרה יאלצו למצוא עבודה שלא תפעיל את יכולת החשיבה שלהם".⁶²

המרכז מציע קורסים בתכנות מחשבים, בגרפיקה ובמולטימדיה, בראיית חשבון ובהנהלת חשבונות, במנהל עסקים ובשיווק, בהנדסת חשמל ובאדריכלות. התלמידים יכולים לקבל תעודה (אחרי שנה או שנתיים של לימודים), תואר בהנדסאות (שלוש שנים) או תואר ראשון הניתן בשיתוף עם אוניברסיטת בר-אילן. המרכז זכה באישורם של כמה מן הרבנים החרדים החשובים ביותר, ובהם הרב יוסף שלום אלישיב, הפוסק הראשון במעלה בעולם הישיבות הליטאי; הרב עובדיה יוסף; הרב שמואל ואזנר, ראש ישיבת חכמי לובלין בבני ברק; הרב אהרן לייב שטיינמן; והאדמו"ר מגור, הרב יעקב אלטר, מנהיג הפלג החסידי הגדול ביותר בישראל.⁶³

למרות האישורים האלה נאלצים הממונים על המרכז להלך על חבל דק; הם יכולים לשווק את התכנית שלהם, אבל לא באופן נמרץ מדי, שמא יואשמו בניסיון לפתות תלמידים לעזוב את הישיבה. כדי להרגיע את החששות פן יקטע המרכז באבם את לימודיהם של בחורי ישיבה צעירים, המדיניות של פוגל היא לקבל רק גברים בני 25 ומעלה, נשואים ואבות לארבעה ילדים. הקורסים לגברים ניתנים בערב, כדי לאפשר להם להוסיף ללמוד בכולל במשך היום ולקבל את מלגת האברכים. דרישה נוספת של הרבנים הייתה שההכשרה תהיה לעבודה במקצוע בלבד, ולא תכלול קורסים המיועדים לקידום אקדמי כשלעצמו.

העובדה ששלוחה של המרכז נפתחה בקריית ספר, מרכזם של המתנגדים הקנאים ביותר לעבודה בעולם הישיבה הליטאי, היא עדות לכך שהרעיון שגברים יעזבו את הישיבה כדי לעבוד הולך ונעשה מקובל. סימן נוסף הוא פרסומם של מאמרים אוהדים כלפי המרכז בעיתון 'חד נאמן', שמקובל לראות בו את שופרם של הרבנים החשובים ביותר של הישיבות הליטאיות. במרס

1998 התפרסמה כתבה ארוכה במהדורה האנגלית של העיתון ובעקבותיה התפרסמה בחודש אוקטובר של אותה השנה כתבה דומה במהדורה העברית. "כל הגברים הלומדים שם בילו שנים רבות בישיבות וכוללים, הם נשואים ויש להם משפחות הולכות וגדלות", הודגש בכתבה, "בכך שהוא מצייד אותם במיומנויות הנדרשות לקבלת משרות מועילות במשכורות טובות, המרכז מקווה להקל כמה מן הלחצים המופעלים על אלה המבקשים לעבוד אבל חסרים את הרקע ההכרחי". העיתון צידד בגלוי במרכז ותיאר אותו כ"גוף שהוקם בברכת גדולי התורה ובאישורם". המאמר בעברית, שהתפרסם לצד תמונה של גברים חרדים במעבדת מחשבים, מציין שהמהדורה האנגלית זכתה לתגובה אוהדת ביותר מן הקוראים ו"לבקשת הרבנים, ולתועלת הציבור, מפרסם יחד נאמן את סיפורו של המרכז החרדי להכשרה מקצועית, שהביא בלי ספק ברכה למשפחות רבות".⁶⁴

יחד נאמן הילל את המרכז על איכות התכניות שלו ועל המוניטין שיצאו לו בקרב מעסיקים, בייחוד במגזר ההיי־טק. "אנשים שלא ידעו מילה באנגלית, שלא הכירו משוואה מתמטית מהי, או מה זה עכבר של מחשב, מתגברים, ברוך השם, על החסר באמצעות מכינה וקורסי העשרה, שמשלמים על ידי כך את מבחני הבגרות החסרים", מספר פוגל ליחד נאמן. "מלם מערכות, למשל, קלטה ארבעה־עשר בוגרים שלנו – וחזרה לבקש עוד. כך גם בתי תוכנה וחברות אחרות כמו... טלרד, אשד מערכות ודיגיטל". כדי להעביר לקוראים מסר ברור בדבר אפשרויות התעסוקה הפתוחות בפניהם, מצטט העיתון את חנן אכסץ, מנהל המחלקה לאלקטרוניקה באיגוד התעשיינים, שאמר: "הפתרון [לבעיות כוח האדם] יהיה לגייס כוח אדם מהמגזר החרדי".

הצלחתן של תכניות כאלה נובעת מן העובדה שגברים חרדים מתאימים במידה מפתיעה לעבודה בהיי־טק, בייחוד בתור מתכנתים. למרות כמה פערים לא־קטנים בהשכלתם, השנים הרבות שבילו בלימוד התלמוד, הדורש לא רק שימוש בהיגיון, אלא גם עצמאות ולימוד ב"חברותא", הכינו אותם היטב לדרישות האינטלקטואליות של העבודה. "בהחלט יש להם הכישורים ללימוד עצמי", אומר מאיר קומר, הממונה על הקורס לתכנות מחשבים לחרדים ב'מכון לב', מכללה טכנולוגית בירושלים. "הם לומדים בחברותא וזקוקים להוראה פרונטלית הרבה פחות מאחרים. הגמרא מכינה אותם היטב לתכנות". לייזר רוטשטיין, מנהל ג'יי־בי־אי, חברת היי־טק בירושלים ששכרה לעבודה חמישים מתכנתים חרדים, מסכים. "השיטה של לימוד בחברותא עוזרת להם בתכנות",

הוא אומר, ומוסיף שהתלמידים אמנם זקוקים ללימודי השלמה אינטנסיביים באנגלית, אבל הפערים שיש להם במתמטיקה אינם קשים כל כך להשלמה: "אלגברה בוליאנית היא דבר קל יחסית למי שלמד תלמוד". רוטשטיין איננו המעסיק היחיד המרוצה מאיכות העובדים החרדים שלו. גם שלמה פארי, מנהל מחלקת כוח אדם באן-די-אס בירושלים, חברה בבעלות המיליארדר רופרט מרדוק, המייצרת כרטיסים חכמים לשידורי לוויין, נותן לעובדים החרדים של החברה שלו ציונים גבוהים. "לעובדים החרדים שלנו אין כל בעיה להסתגל", אומר פארי. "הם עובדים היטב עם אחרים והשפעתם ניכרת. אנחנו מאוד מרוצים מהעבודה שלהם".⁶⁵

הלל הוא כוכב עולה בג'יי-בי-אי. הוא למד תכנות מחשבים ב'מכון לב' לאחר שניסה בלא הצלחה להתפרנס מהוראת ילדים בני ארבע וחמש בבאר שבע. הוא התגורר בצפת, בבאר שבע, במגדל העמק ובירושלים, מעולם לא השתכר יותר מכמה מאות דולרים בחודש ואף פעם לא שילמו לו בזמן. מלבד חובותיו הרגילות כמתכנת בג'יי-בי-אי, יש להלל פרויקט טיפוחים: ליצור מודל תלת-ממדי המתאר את החישובים שעשה הרמב"ם בעניין סיבוב הירח החדש. "לימדתי את עצמי אלגוריתמים טריגונומטריים תלת-ממדיים", הוא אומר ומדגים את הזווית של הירח ביחס לכדור הארץ בזמנים שונים בשנה. "בלי המודל הזה קשה מאוד להבין מה הרמב"ם רוצה לומר. רציתי להביא את המושגים הקשים לרמה שאנשים יכולים להבין". הלל קיבל עליו את פרויקט הרמב"ם משום ש"רציתי שאפילו לעבודת-החול שלי יהיה ממד של קודש". גם ליישומים של עבודה מסוג זה יש צד רוחני, הוא מאמין. "עד שאינך נעשה מעורב בפעילות של חול מסוג כלשהו אינך מממש את התורה שלך".⁶⁶

ואולם, לצד הסיפוק האישי שיש לו מ"עבודת החול" שלו, מייחס הלל חשיבות רבה גם לאופן החיובי שבו קיבלה אותו הקהילה שלו – סימן שהטאבו על עבודה נשחק מאוד בשנים האחרונות. "הבחור שיושב לידי בבית הכנסת בביתר (עיר חרדית מדרום לירושלים) שאל אותי איך להיכנס לתחום המחשבים ואחר כך הלך ונרשם ל'מכון לב'", הוא אומר. "אנשים רבים, מכל שדרות החיים החרדיים, שואלים אותי שאלות על העבודה. אנשים אפילו עוצרים אותי ברחוב. יש אנשים שהם ממש רעבים; הם סובלים". אלה שסובלים הכי הרבה, הוא אומר, הם אלה שצריכים לשלם שכירות כי הוריהם לא יכלו לקנות להם דירה, ועל כן הם לוקחים הלוואה אחת הפטורה מריבית כדי להחזיר הלוואה אחרת. אלה היו החיים שהכיר הלל במשך שנים –

חיפוש מתמיד אחר מקורות חדשים להלוואות, שיחות טלפון ממנהל הבנק על משיכת-היתר ומבעל המכולת המקומי בנוגע לחשבון החודשי. כעת, הוא אומר, "יש לי הזדמנות לחיות, במקום רק לדאוג למלא את הצרכים הבסיסיים שלי. אני יכול לסייע לאחרים בכסף. אנשים מסתכלים עליך אחרת כאשר אתה מקבל משכורת".

פתיחת תכניות להכשרה מקצועית איננה הסימן היחיד לשינוי שחל בגישתה של החברה החרדית לשוק העבודה. עדות נוספת לתמורה זו היא הגמישות החדשה ביחסם של כמה מראשי הרבנים לשירות הצבאי. הדוגמה הבולטת ביותר היא הקמת הנח"ל החרדי בינואר 1999. יחידה מיוחדת זו של הצבא הותאמה לענות על הצרכים המיוחדים של חיילים חרדים, כולל עתים ללימוד תורה, אמות מידה מחמירות יותר של כשרות וצמצום המגע עם חיילות – תכנית שבשום אופן לא יכלה להצליח בלא תמיכתם של מנהיגים מן השורה הראשונה, ובעיקר בלא תמיכתו של הרב שטיינמן. משך התכנית שלוש שנים והיא מציעה למגויסים אפשרות להשלים את הפערים בידע שלהם במקצועות חול ולזכות בתעודות בגרות מלאה או חלקית. עוד קודם שהם מסיימים את השלב הראשון בשירות הפעיל נשלחים למוצבים שלהם שני מורים כדי ללמד אותם מתמטיקה, עברית ונושאים בסיסיים אחרים. לאחר שמונה-עשר החודשים הראשונים של השירות, הכוללים טירונות בת ארבעה חודשים, הם נשלחים לעבוד במשך שנה בקהילה וללמוד מקצוע. מקצת החיילים האלה הגיעו בסופו של דבר ל'מכון לב' בירושלים. "כאשר בן אדם מרגיש שהוא שווה משהו, יש לו מוטיבציה להצליח עוד יותר", אומר הרב יואל שוורץ, המתגורר בשכונה החרדית מאה שערים שבירושלים ונמנה עם התומכים הנלהבים בנח"ל החרדי.

מספר המגויסים החרדים עדיין נמוך למדי – מאות אחדות בלבד מתוך אלפי מגויסים פוטנציאליים המגיעים מדי שנה בשנה לגיל גיוס. ואולם בשל התמיכה שקיבלה התכנית מכמה רבנים היא נעשתה מוקד של מחלוקת רצינית בקהילה החרדית. "האפשרות שהנח"ל החרדי יהפוך ללהיט היא שמפחידה את הרבנים הליטאים", כותב שחר אילן. "הם חוששים שלא רק שבאבניקים יתגייסו, אלא גם סתם תלמידי ישיבות לא-מבריקים שישמחו לצאת לעבוד ולהתפרנס בכבוד".⁶⁷ הן חסידי הנח"ל החרדי והן המתנגדים לו מאמינים כי

אם יקבל השירות בצבא הכשר עלול להיווצר שיטפון של תלמידים שיעזבו את הישיבה; דודי זילברשלג מעריך כי עד 40 אחוזים מתלמידי הישיבה עשויים להתגייס. כרגע, מכל מקום, חשיבותו של הנח"ל החרדי היא בעיקר סמלית, אות הציבור החרדי כולו שחלופות ללימוד תורה בכלל וזכות להכרה מצד דמויות רבניות חשובות ושהצבא אינו בהכרח סביבה עוינת למגויסים חרדים.

סימן חשוב עוד יותר לפתיחות החדשה לשינוי בקרב הציבור החרדי הוא נכונותם של כמה רבנים רבי-השפעה לקבל את ההצעות שהציעה ועדת טל באביב 2000. בדצמבר 1998 פסק בית המשפט העליון בפסק דין רסלר נ' שר הביטחון שמשטר הביטחון חרג מסמכותו כאשר נתן לתלמידי ישיבה דחיות שירות ופטורים בלא הגבלה. משמעות הפסיקה הייתה, למעשה, ערעור ההסדר שאפשר לתלמידי ישיבה להימנע משירות צבאי מאז ימיה הראשונים של המדינה. בית המשפט תבע מן הכנסת לחוקק בתוך שנה אחת חוק שיקבע כללים למתן פטור לתלמידי ישיבה, ולא, יהיה משרד הביטחון חייב להתחיל בגיוסם. תקופה זו של שנה אחת הוארכה מאז כמה פעמים. באוגוסט 1999 מינה אהוד ברק, בתוקף תפקידו כשר הביטחון, ועדה שתחקור את הנושא ותציע חקיקה רלוונטית; הוועדה, בראשות שופט בית המשפט העליון בדימוס צבי טל, דת-ציוני התומך בשירות צבאי, כללה נציגים של הציבור החרדי ונציגים של מערכות החוק והביטחון.⁶⁸

לאחר שחקרה בזירות את ההשלכות החברתיות, הכלכליות והפוליטיות של גיוס תלמידי הישיבות, הציגה ועדת טל באפריל 2000 את הדו"ח שלה. בכל הנוגע למעמדו של תלמיד הישיבה המסור הסתכמו ההצעות העיקריות של הוועדה במתן הכשר חוקי רשמי למצב הקיים: לאפשר למספר לא-מוגבל של תלמידי ישיבה שתורתם אומנותם לדחות את השירות הצבאי שלהם בלא הגבלת זמן ולחייב אותם להשלים את שירותם ברגע שיבחרו להפסיק להקדיש את כל זמנם ללימוד תורה. השינוי העיקרי שהוועדה הציעה היה האפשרות של "שנת הכרעה", שלפיה יורשה תלמיד ישיבה שמלאו לו 23 שנה לצאת לחופשה בת שנה מן הלימודים ולעבוד או לקבל הכשרה מקצועית בלי שיגויס. אם בסוף אותה השנה יבחר התלמיד לחזור ללימודים בישיבה, הוא יוכל להוסיף לדחות את שירותו הצבאי בלא הגבלת זמן. אם לא, הוא יעשה שירות מקוצר של כמה חודשים ואחר כך יהיה חופשי לפתח קריירה או ללמוד כראות עיניו.⁶⁹ הרעיון שמאחורי שנת ההכרעה היה לאפשר לתלמידים הרציניים

להוסיף ללמוד ולהציע דרך מילוט לא־כואבת יחסית לאלה הלומדים בישיבה בעיקר כדי להתחמק משירות צבאי.

כצפוי, ההצעות נתקלו בהתנגדות עזה של פעילים חילונים, שראו בעבר בפסיקת בית המשפט העליון ובמינוי ועדת טל הזדמנות לאלץ את החרדים לשאת במקצת מן הנטל שבהגנת המדינה. עתה ראו פעילים אלה בהצעותיה של הוועדה מעילה בתפקידה העיקרי והכשרה של השתמטות החרדים מן הצבא. חבר הכנסת יוסף לפיד, ראש מפלגת 'שינוי', הצהיר שהחוק המוצע הוא "השתמטות תחת מסווה של חוק"⁷⁰, וחבר הכנסת מוסי רז ממר"צ טען כי ההצעות של ועדת טל מתירות "אפליה בין דם לדם שאנחנו לא יכולים לסבול אותה".⁷¹ נחמיה שטרסלר, העורך הכלכלי של הארץ, כתב כי החרדים "רואים בחילונים 'גוי של שבת', שצריך לעשות בשבילם את המלאכה הקשה והמסוכנת" בשדה הקרב,⁷² ואילו משה נגבי, שהיה באותו הזמן הפרשן המשפטי של מעריב, כינה את החוק המוצע "נתעב".⁷³ תנועת מחאה של סטודנטים ואנשי מילואים, שכונתה עצמה 'התעוררות', יצאה במערכה ציבורית נמרצת נגד הצעות הוועדה. המשורר יהודה עמיחי אף הרחיק לכת והצהיר כי "המאבק לגיוס החרדים – כמו המלחמה לעצמאות ישראל".⁷⁴

ועם זאת, כמה אנשים שחקרו בדקדקנות את הקהילה החרדית, ובהם גם עיתונאים חילונים שקשה לחשוד בהם בחיבה מיוחדת לציבור זה, הבינו שבועדת טל הושגה פריצת דרך רבת־חשיבות. משמעות רבה יוחסה לעובדה שעל הדו"ח חתם ראש עיריית בני ברק, הרב מרדכי קרליץ, המקורב לרב שטיינמן. הדו"ח זכה אף להסכמה שבשתיקה מן הרב אלישיב, פוסק ההלכה המקובל ביותר בציבור החרדי, וגם לתמיכתה של מנהיגות הקהילות החסידיות ויז'ניץ וגור. "יש לראות בחיוב רב את העובדה... [ש]קרליץ חתם על הדו"ח...", כתב שחר אילן בהארץ. "בפעם הראשונה מזה שנים ארוכות יש לרוב החילוני פרטנרים להידברות בצד החרדי – כאלה שמוכנים להסכים לפשרות כואבות, לספוג את הביקורת ולהילחם על דעתם".⁷⁵ אבירמה גולן מהארץ ציינה כי עצם הסכמת החרדים לשנת הכרעה "פירושה הודאה בחצי פה בצורך לדלל את השורות בישיבות".⁷⁶

אין פירוש הדבר שהמנהיגות הרבנית כולה, או אפילו רובה, תמכה בהצעות ועדת טל. כמה מנהיגים חשובים אמנם צידדו בהן, אבל אחרים, ובייחוד ראשי הישיבות הגדולות, ראו בהצעות הללו סכנה לחוסנו של עולם הישיבות ותקפו אותן בחריפות. יחד נאמן כינה את הצעות הוועדה "תקדימים משפטיים

מסוכנים, רפורמה מהפכנית בגישה לעולם הישיבות, ביזוי ערך התורה והטפה ל'השתלבות' בחברה החילונית".⁷⁷ בשכונות החרדיות הופיעו עלונים המאשימים את ועדת טל בהמטת "שואה" על הישיבות. הרב אשר טננבאום, יושב ראש ועד הישיבות, ארגון גג המייצג את הישיבות החרדיות, התפטר מוועדת טל במחאה על הצעת שנת הכרעה ולא חתם על הדו"ח. הרב אברהם רביץ, חבר כנסת מטעם מפלגת 'יהדות התורה', התומך בהמלצות ועדת טל, מסביר את עמדת ראשי הישיבות: "הם לא רוצים לייסד שיטה שבה עוזבים את הישיבה בגיל 23. אין בעיה כאשר אנשים עוזבים [את הישיבה] עקב בחירה אישית, אבל ועדת טל תבסס כנורמה את היציאה מעולם הישיבות".⁷⁸

מדוע, אם כן, הסכימו כמה רבנים חרדים חשובים לתמוך בהמלצות ועדת טל? רביץ מעלה את האפשרות שלא עמדה בפניהם ברירה אחרת. "בית המשפט העליון הורה לכנסת להסדיר בחוק את עניין הדחיות", הוא אומר, "וטל הייתה ההצעה הטובה ביותר". אחרים, מכל מקום, רואים במדיניות החדשה הכרה בכך שמצבה הכלכלי של הקהילה החרדית הולך ונעשה קשה. "מה שהגדולים אומרים חשוב ביותר", אומרת רבקה רפפורט, מנהלת בית ספר יסודי ונכדתו של הרב משה פיינשטיין, שהיה עד מותו ב-1986 הדמות הרבנית החשובה ביותר בארצות-הברית. "אם הם אומרים שהמצב הנוכחי שבו כולם לומדים צריך להימשך, אנשים יסיפו ללמוד. אבל נראה שהם עומדים על מידת העוני ועל כן הסכימו לוועדת טל". ישי ויינר מקול העיר ביטא תחושה דומה. לדבריו, "המהפכה האמיתית בעולם החרדי קשורה לכסף". ויינר, שלמד בישיבת פוניבז' היוקרתית ושירת בצבא, מרגיש שהציבור החרדי תומך בהמלצות ועדת טל. "המצב קשה מכדי להימשך כמות שהוא. אנשים רוצים לצאת ולעבוד", הוא אומר, וצופה ש-30 עד 40 אחוזים יעזבו את הכולל ויצאו לעבוד אם יוסר מעליהם איום השירות. דב אלבוים, שגדל בקהילה החרדית בבני ברק וסיקר בעבר את נושא החרדים בדיעות אחרונות, מסכים עם הקביעה הזאת. לדעתו, הרעיון של שנת הכרעה "לא היה זוכה לעולם לאישורם של מנהיגי החברה החרדית לולא היה עולם הישיבות מצוי במשבר עמוק. חברה החילוניים של הוועדה הגישו, בעצם, לחברה החרדית קרש הצלה רחב ונוח, מול סכנה של טביעה קטלנית".⁷⁹

מעטים הם הרגעים בהיסטוריה שהעמידו את לימוד התורה בסכנה חמורה כמו התקופה שלאחר השואה. לא זו בלבד שהמרכזים הגדולים ללימוד תורה נכחדו ורוב תלמידיהם נרצחו, אלא שדרך החיים החרדית עצמה התחילה להצטייר בעיני רבים כשריד מן העבר, משהו שעתידי להיעלם תוך דור. מובן, אפוא, שתגובת המנהיגות החרדית הייתה תקיפה: תורה צריכים ללמוד רבים ככל האפשר, הרבה ככל האפשר, ובכל מחיר.

אולם, בצעדים שנקטו כדי להחזיר את העטרה ליושנה הניעו החרדים בישראל תהליך שאת ממדיו איש לא שיער בזמנו. מה שהחל כתגובה לאסון ולאיזום תרבותי מיידי הפך, בתוך כמה עשורים, לקהילה לומדת גדולה ותובענית יותר משראה העם היהודי מעודו. דגם חדש זה היה מבוסס על הנחות שבמשך הזמן הלכו והתערערו: הוא נשען על התקווה שחלק גדול וגדל של האוכלוסייה יוכל להישאר מחוץ לכוח העבודה, לחיות מסובסדיה ממשלתית, משארית הונם של הורים וקרובים, ומן ההקרבה היוצאת דופן של רעיות הלומדים בכולל, וכל זאת בלי לשקוע בעוני בלתי נסבל ולעורר עוינות עזה מצד אוכלוסייה ישראלית גדולה יותר, שאיננה שותפה לאידיאלים שלו ואינה מוכנה להקריב עוד קרבנות משלה כדי לסבסד אותו. במוקדם או במאוחר היה הדגם החרדי־ישראלי מוכרח להגיע אל קצה הגבול שלו.

ההתפתחויות החדשות בקהילה החרדית אינן משקפות אפוא רק שינוי קל בצורת החיים החרדית. יש בהן משום תיקון של ממש בהשקפת העולם – הודאה חלקית בכך שהמאמץ ליצור קהילה לומדת גדולה, שבה רק התלמיד־חכם ורעייתו המסורה זוכים לכבוד, מיצה את עצמו. זוהי ראשיתו של תהליך שיהיה בוודאי אטי וכואב. הדעת נותנת כי שינוי זה יהיה מהיר יותר בחוגים ספרדיים וחסידיים, הרוחשים עדיין מידה של כבוד למי שעובד לפרנסתו, ושהתנגדות התקיפה ביותר תבוא מצד הקהילות הליטאיות. אבל יש סיבה טובה להאמין שמרגע שתתחיל התמורה הזאת בחברה החרדית יהיה קשה לעצור אותה: המספר ההולך וגדל של חרדים עובדים ומצליחים ישמש תזכורת תמידית לכך שנאמנות לדרך החיים החרדית איננה חייבת להיות כרוכה בעוני ובתלות כלכלית. כמו שאומר השופט טל: "מנקודת מבט רוחנית יכאיב לאנשים לעזוב את עולם התורה, אבל עם הזמן הם יראו שזה אפשרי לעזוב ועדיין להיות בסדר".⁸⁰

לפתיחות החדשה של העולם החרדי לדגמי חיים חלופיים יכולה להיות השפעה מרחיקת לכת על החברה הישראלית כולה. השימוש במוחות המורגלים בלימוד במקצועות הדורשים מומחיות, כמו היי־טק, ישפר עוד יותר את מעמדה החזק ממילא של ישראל בתחומים אלה. העברת אלפי גברים מהיכל הלימודים למקום העבודה תאיץ את הצמיחה הכלכלית, תרחיב את בסיס המיסוי ותפחית את הדרישה במגזר החרדי להקצאת כספים לצורכי רווחה. תוצאה חשובה נוספת תהיה כינון יחסי גומלין בין החרדים לשאר החברה הישראלית עקב הצטרפותם לכוח העבודה והתגייסותם לצבא. לדברי ישראל סגל, שעזב את העולם החרדי כנער ונעשה אחד העיתונאים המוערכים בטלוויזיה הישראלית, "עצם ההתחככות בין שני העולמות תביא מטבע הדברים לפתיחות ושבירת דעות קדומות משני הצדדים".⁸¹

ברם, החרדים עצמם הם שיפיקו את התועלת הרבה ביותר מן השינוי. השיבה לדגם המסורתי הנהוג גם היום בעולם החרדי בצפון אמריקה ובאירופה, תשקם את האיזון בין לומדי תורה ל"בעלי בתים". ההשפעה המיידית תהיה הקלה בעוני ובבעיות חברתיות נלוות. הקהילה תפסיק לאבד את אלה שאינם מתאימים לתבנית האחידה של תלמיד־חכם, ותאפשר להם להישאר במסגרת שתורחב ותכלול גם טכנאים, מתכנתים, ואפילו חיילים. הישיבות, שראשיהן התנגדו בדבקות להמלצות ועדת טל מחשש שהן תקלנה על התלמידים לנטוש את לימוד התורה, תשובנה למלא את התפקיד של מוסדות עילית המתייחדים בלימוד אינטנסיבי ובמחויבות למצוינות. נוסף על כך, כאשר יגיע האיזון בין הלומדים לעובדים לרמה שתאפשר לקהילה לתמוך במוסדותיה, תפחת התלות של החרדים בקצבאות ממשלה.

כדי שתרחיש אופטימי זה יקרום עור וגידים יש צורך במספר שינויים חיוניים במצב הקיים. הצעות ועדת טל, או הצעות כדוגמתן, חייבות להיעשות לחוק, על מנת שתלמידי ישיבה יוכלו לקבל הכשרה מקצועית בגיל צעיר יחסית. הממשלה תידרש לשנות את ייעודם של כספים רבים שהיא נותנת לישיבות ולהשקיע אותם בתכניות להכשרה מקצועית ובלימודי ערב לחרדים. והחשוב מכל, הגלים הראשונים של אנשי מקצוע חרדים יצטרכו להוכיח את עצמם בשתי חזיתות: למעסיקים פוטנציאליים עליהם להראות שכישרויהם הגבוהים ודרישות השכר הנמוכות יחסית שלהם הופכים אותם לעובדים שכדאי להעסיקם; ולחברה החרדית עליהם להוכיח שאפשר לעזוב את הישיבה בלי להנמיך את אמות המידה הדתיות. בלא שיתוף הפעולה של מעסיקים,

פוליטיקאים ורבנים תהיה הדרך חזרה מן הדגם האוטופי אל הדגם המסורתי, המציאותי יותר, ארוכה ומפרכת, וייתכן אפילו שתידחה לנצח. בעזרת שיתוף פעולה כזה אפשר שדור החרדים הבא יהיה יצרני, עצמאי ואחראי יותר משראתה ישראל מעודה.

יואל רביבו הוא עיתונאי החוקר את המגזר החרדי.

הערות

1. מנחם פרידמן, ריאיון עם המחבר, 3 באוקטובר 2000. מרבית האנשים שהתראיינו למאמר זה סירבו לקבוע קביעות מספריות חד-משמעיות בנוגע לגודלה של הקהילה החרדית. בעבר, מציין פרידמן, השתמשו חוקרים במספר הקולות שצברו המפלגות החרדיות בתור סימן, אבל ש"ס, מפלגה חרדית ספרדית הזוכה לתמיכתם של לא-חרדים רבים, עשתה את השימוש במדד זה לבלתי אפשרי. גם בדיקה של רשימת הכוללים איננה מדויקת, שכן אין מעדכנים אותה ומפקחים עליה כראוי, ולמרות שברור מתי אנשים מתחילים ללמוד, לא ברור כלל מתי הם מסיימים – כלומר, לא ברור כמה תלמידים תורתם באמת "אומנותם", והם אינם מועסקים מחוץ לשיבה.

2. בבלי ברכות כח ע"א. רש"י מביא דעה שהוא היה נפח.

3. בבלי שבת קיח ע"א.

4. משנה אבות ב, ב.

5. רמב"ם, משנה חורה, הלכות תלמוד תורה ג, י. לחומר נוסף ולדיון במושג העבודה במקורות ראה יוסף יצחק ליפשיץ, "מלאכת מחשבת", חבלה 10, חורף התשס"א/2001, עמ' 85-117.

6. עמירם גונן, מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקני ולקחים לישראל (ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2000), עמ' 90.

7. גונן, מהישיבה לעבודה, עמ' 46.

8. Eli Berman, *Sect, Subsidy and Sacrifice: An Economist's View of Ultra-Orthodox Jews* (Jerusalem: Jerusalem Institute for Israel Studies, 1998), p. 19 (להלן קהילה. סובסידיות והקרבה).

9. טורו קולג' במדינת ניו יורק, למשל, מציע טווח רחב של תכניות לימודים לתואר בשעות הערב. ותלמידים משייבת 'נר ישראל' בבולטימור לומדים בערב לתואר באוניברסיטת ג'ונס הופקינס, במכללת לויולה (שהיא, למרבה האירוניה, מוסד ישועי) או במכללה העירונית.
10. William B. Helmreich, *The World of the Yeshiva: An Intimate Portrait of Orthodox Jewry* (Hoboken, N.J.: Ktav, 2000), p. 220. "בין הבוגרים שהשיבו לשאלון, 48 אחוזים השלימו תכנית כלשהי של לימודים לתואר מתקדם, 23 אחוזים סיימו את לימודיהם במכללה, 15 אחוזים למדו במכללה אבל לא השלימו את לימודיהם ואילו 14 אחוזים לא המשיכו בלימודים לאחר התיכון. אף שאין בנמצא נתונים מדויקים בעניין, הדעת נותנת שאפילו בישיבות כמו לייקווד וטלו, האוסרות על תלמידה ללמוד במכללות בתקופת לימודיהם בישיבה, יש מספר גדול של בוגרים, אולי אפילו מרביתם, שלמדו במכללה לפני שנרשמו לישיבה או אחרי שעזבו אותה". המחקר נעשה על 878 בוגרים של בית ספר תיכון חרדי, שהאידיאולוגיה שלו ממוקמת בין הישיבה החרדית 'לייקווד' ובין 'ישיבה יוניברסיטי' האורתודוקסית-מודרנית, והיא "מתירה, אבל איננה מעודדת במיוחד, לימודים במכללה". הלמרייך, עולם הישיבה, עמ' 343-344.
11. גונן, מהישיבה לעבודה, עמ' 40. השווה מנחם פרידמן, החברה החרדית - מקורות. מנחם וחהליבים (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991), עמ' 26-29.
12. Eli Berman and Ruth Klinov, *Human Capital Investment and Nonparticipation: Evidence from a Sample with Infinite Horizon (or: Jewish Father Stops Going to Work)* (Jerusalem: Maurice Falk Institute, 1997), p. 11, table 4. (להלן העקמה בהון אנושי).
13. Lawrence Kaplan, "The Hazon Ish: Haredi Critic of Traditional Orthodoxy," ראה in Jack Wertheimer, ed., *The Uses of Tradition* (New York: Jewish Theological Seminary, 1992), pp. 145-173.
14. הוועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בניה-ישיבות, ניסן התש"ס, נספח 3, עמ' 118 (להלן דו"ח טל).
15. אלעד פלד, עורך, יוכל למערכת החינוך בישראל (ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, 1999), עמ' 1047.
16. Jonathan Rosenblum, "In Defense of the Tal Commission," *The Jerusalem Post*, April 21, 2000, p. 9b.
17. השופט צבי טל, ריאיון עם המחבר, יולי 2000.
18. Jonathan Rosenblum, "Confessions of a Haredi Dad," *The Jerusalem Post*, December 11, 1998, p. 9.
19. ריאיון של חסיד גור מירושלים עם המחבר, יולי 2000.
20. ראה הטבלה בדו"ח טל, עמ' 64-65 של כרך א. ב-1979 היו 9,084 תלמידי ישיבה פטורים משירות צבאי; ב-1989 היה מספרם 20,762; ב-1999 היו פטורים 30,414 תלמידים.
21. "נוצר מצב שהצבא הוא בית הסוהר של החרדים מבחינה זו שאי-השירות מונע מהם להשתלב במעגלי עבודה ועשייה אחרים". שוקי פרידמן, "צריך להתפלל, לזעוק ולהפגין", מקור ראשון, 1 בינואר, 2001, עמ' 15.

-
22. שני המספרים הראשונים נלקחו מברמן, קהילה, סובסידיות והקרבה, עמ' 19.
23. ברמן וקלינוב, השקעה בהון אנושי, עמ' 11.
24. ריאיון עם שמואל מיטלמן, "החרדי הראשון בבית המשפט העליון", מעריב, מוסף סופשבוע, 21 ביולי, 2000, עמ' 12, 24.
25. ריאיון עם המחבר, אוגוסט 2000.
26. בשנות השמונים של המאה העשרים, כשפתח מחנך חרדי ידוע שעלה מארצות-הברית את 'מערבא', תיכון ישיבתי המציע לתלמידיו לימודים לקראת תעודת בגרות לצד שעות רבות של לימוד ישיבתי, הוא הצית מחלוקת אדירה. בסופו של דבר לא קיבל היתר לפעול בירושלים ולא הותר לו לקרוא לבית הספר שלו "ישיבה".
27. כמו שהסביר הרב שצ'רנסקי בריאיון עם המחבר, "הנערה מבינה שלימוד תורה הוא הערך הגבוה ביותר והיא רוצה בעל שישתייך לקבוצת עילית זו של לומדים".
28. הרב יואל שוורץ, מחנך חרדי ותיק בירושלים, בריאיון עם המחבר, אוקטובר 2000. כל הציטוטים מדברי הרב שוורץ, המובאים במאמר, לקוחים מן הריאיון הזה.
29. שרון סלייטר, ריאיון עם המחבר, אוקטובר 2000. שצ'רנסקי נזכר בביקור ניחום-אבלים שביקרו אותו לאחר מות אביו, מאיר, מייסד 'בית יעקב' בתל אביב. המבקרים, רבנים נכבדים שעמדו בראש ישיבות ליטאיות, שלא היו לו קשרים הדוקים איתם, הסבירו למה הרגישו מחויבים לחלוק לאביו כבוד. "ב-1941 הגענו מווילנה כפליטים", אמר רב אחד. "הסתכלנו סביב והבנו שאנחנו חייבים ללכת לעבוד משום שאם נלמד לא נוכל לזכות בשידוך. באנו לאבא שלך וסיפרנו לו על הבעיה שלנו והוא ענה: 'בנים יקרים, הקשיבו לי; לכו ולמדו תורה ותנו לי לדאוג להקמת בית-יעקב שיספק לכם רעיות'".
30. ועדת טל ביקרה בישיבת מיר, וחבריה מציינים בדו"ח כי "התרשמו עמוקות מן החזיון של ריכוז עצום של תלמידים המשתתף, מחוסר מקום, מן האולם הגדול אל הפרוזדורים, אל הבימה ואל רחבת ארון הקודש, ואף אל בתים סמוכים, והכל עוסקים בלימוד עצמי ובחברותות". דו"ח טל, עמ' 16.
31. ברמן, קהילה, סובסידיות והקרבה, עמ' 11.
32. ברמן, קהילה, סובסידיות והקרבה, עמ' 8, 12; ברמן וקלינוב, השקעה בהון אנושי, עמ' 28.
33. מספר הילדים הממוצע במשפחה קטן יותר, באופן טבעי, משיעור הפוריות. הנתון הראשון משקף את המספר הממוצע של ילדים במשפחות בזמן נתון, כולל משפחות של זוגות צעירים שטרם נולדו להם ילדים רבים; הנתון השני משקף את המספר הממוצע של הילדים שסביר להניח שאישה תלד בסך הכל.
34. נתוני המוסד לביטוח לאומי לשנת 1999 הראו שירושלים עומדת בראש הרשימה הארצית – 33 אחוזים מתושביה חיים מתחת לקו העוני; אחריה ברשימה באה בני ברק, עם 30.3 אחוזים.
35. ברמן, קהילה, סובסידיות והקרבה, עמ' 13-15; נתוני קו העוני נלקחו ממומי דהן, האוכלוסייה החרדית והרשויות המקומית (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1998), עמ' 50.

-
36. את הנתונים האלה הציגו בפני ועדת טל פקידים בכירים באוצר. דו"ח טל, כרך א, עמ' 37.
37. שחר אילן, חרדים בע"מ (ירושלים: כתר, 2000), לוח סל 1, בין העמודים 320-321. המספר הנמוך יותר מתייחס למשפחות שבהן האם עובדת, והמספר הגבוה יותר למשפחות שבהן האם איננה עובדת – שהן הרוב.
38. פרידמן, ריאיון עם המחבר.
39. עדותה של ורד דר בפני ועדת טל, מצוטטת בהארץ, מהדורת האינטרנט, 23 בפברואר, 2000.
40. דו"ח טל, נספח ב1, עמודים 160, 163.
41. ברמן, קהילה. סובסידיות והקרבה, עמ' 10.
42. ברמן, קהילה. סובסידיות והקרבה, עמ' 13-15.
43. דו"ח טל, עמ' 14.
44. ברמן, קהילה. סובסידיות והקרבה, עמ' 10.
45. ישי ויינר, ריאיון עם המחבר, ספטמבר 2000. כל הציטוטים מדבריו של ויינר לקוחים מן הריאיון הזה. פרידמן, שרואה בתופעה הזאת "טרגדיה גדולה", אומר: "יש לך עושר גדול שנעלם בתוך כדי דור אחד או שניים. הכסף צריך להתחלק בין בני אדם רבים שרק לוקחים ואינם מחזירים דבר". פרידמן, ריאיון עם המחבר.
46. רבקה רפפורט, ריאיון עם המחבר, אוגוסט 2000.
47. אילן, חרדים בע"מ, עמ' 273.
48. יונתן רוזנבלום, ריאיון עם המחבר, אוקטובר 2000.
49. עדינה בר-שלום, ריאיון עם המחבר, נובמבר 2000.
50. ריאיון של אם חרדית מירושלים עם המחבר, אוגוסט 2000; יעקב נאמן, ריאיון עם המחבר, נובמבר 2000; דודי זילברשלג, ריאיון עם המחבר, נובמבר 2000. זילברשלג צודק באמרו שהתופעה של נשים המפרנסות את משפחותיהן התחילה בעולם הישיבות הליטאיות, אבל במשך השנים התפשטה גם לציבור הספרדי ולציבור החסידי בגלל החינוך של 'בית יעקב' שהם מקבלים. "הבנות לומדות ב'בית יעקב' ואינן מוכנות לשקול נישואין למישהו שאיננו מקדיש את כל זמנו ללימוד תורה", אומרת בר-שלום.
51. שך, שנחשב גאון בתלמוד, סיפר למעריב, בריאיון שהתפרסם ב-24 בנובמבר, 2000, שהיה לו "רעב גדול ללימודי חול, אז התחלתי לחפש אותם בחוץ. הייתי מתגנב לחנויות ספרים, לספריות בשכונות חילוניות, ובלעתי ספרים. קראתי היסטוריה ושירה ופילוסופיה. דרך הספרים למדתי לבד מתמטיקה ואנגלית".
52. גם מוטי גרין, עורך הדין החרדי הראשון ששימש מתמחה בבית המשפט העליון, ביטא תחושה כזאת: "הגעתי למצב שאחרי לימודי בישיבות לא מצאתי משרה תורנית שתתאים לי... חשתי מצוקה חריפה. הייתי חייב לנקוט צעד. יכולתי לטייח ולמצוא פתרונות ביניים של הוראה בישיבות קטנות בערי שדה, אבל חשבתי שעללי למצוא משהו עם אתגר וסיפוק. לא רציתי להתעורר בעוד עשר שנים עם קשיי פרנסה ולהביט אחורה מתוסכל.

ייתכן שהתסכול יגבר במשך השנים גם בדרך שבה בחרתי, אבל לפחות אהיה מתוסכל שבע לא רעב". מיטלמן, "החרדי הראשון", עמ' 14.

53. יוסף שלהב, ריאיון עם המחבר, אוגוסט 2000.

54. הארץ, 18 בינואר, 2001.

55. Aryeh Dean Cohen, "'Angels' Whose Wings Droop from Cold," *The Jerusalem Post*, February 17, 1998, p. 11.

56. אילן, חרדים בע"מ, עמ' 175, 177.

57. אילן, חרדים בע"מ, עמ' 177, 181.

58. הארץ, 19 בינואר, 2001.

59. שרון סלייטר, ריאיון עם המחבר, אוקטובר 2000.

60. בשנת 1999 דיווח ארגון 'הלל' על 237 פונים, יותר מפי שניים מן המספר שדיווח עליו ב-1998. Daniel Klaidman and Matt Rees, "The New Defectors," *Newsweek*, December 13, 1999.

61. ישראל אביטל, "הבן החמישי", משפחה, פסח תשנ"ה, עמ' 16. מצוטט אצל אילן, חרדים בע"מ, עמ' 176.

62. ריאיון עם דב אלבוים, "פורצים את החומה", ידיעות אחרונות, המוסף לשבת, 12 במאי, 2000, עמ' 24; הרב יחזקאל פוגל, ריאיון עם המחבר, ספטמבר 2000.

63. גם הרב שך לא הביע התנגדות למרכז כשפנו אליו הזימים; יצחק ויינטראוב, אחד הזימים, מספר שהרב רק ציין שאינו רוצה לקבל עליו אחריות בעניין ועל כן הפנה אותם לדור הרבנים הצעיר ממנו.

64. Moshe Musman, "Plunging into Yam Suf: Tackling the Hardships of Earning a Livelihood," *Yated Ne'eman*, March 20, 1998; נ' קצין, "הכרח לא יגונה", יחד נאמן, יתד השבוע, 30 באוקטובר, 1998, עמ' 12.

65. מאיר קומר, ריאיון עם המחבר, יולי 2000; לייזר רוטשטיין, ריאיון עם המחבר, אוגוסט 2000; שלמה פארי, ריאיון עם המחבר, אוגוסט 2000.

66. הלל, ריאיון עם המחבר, אוגוסט 2000.

67. הארץ, 9 ביוני, 1999.

68. ועדת טל הוקמה כדי לנסח המלצות שיוליכו לחקיקה זו. החברים בה היו שופט בית המשפט העליון בדימוס צבי טל, מזכיר הממשלה יצחק הרצוג, ראש עיריית בני ברק הרב מרדכי קרליץ, הרב אשר טננבאום, ראש 'ועד הישיבות' – ארגון גג של הישיבות, הפרקליט החרדי יעקב ויינרוט, העוזר למנכ"ל משרד הביטחון, חיים ישראלי, ראש אכ"א לשעבר משה נתיב, היועצת המשפטית של משרד הביטחון, רחל סטובצקי, והעוזר לפרקליט המדינה, יהושע שופמן.

69. בסוף השנה, מי שיחליט לחזור לשיבה יוכל להוסיף ולקבל דחיית שירות, ולמי שירצה להוסיף לעבוד יהיו שתי ברירות: ארבעה חודשים של שירות צבאי בפיקוד העורף

ואחר כך שירות מילואים שנתי; או שירות אזרחי במכבי האש, במשטרת התנועה או בשירותי ההצלה, שבהם יעשו אחר כך את שירות המילואים שלהם. ברירה שלישית מתייחסת לתלמידי ישיבה המתגוררים באזורים שהצבא סבור כי יש להם צרכים ביטחוניים מיוחדים. תלמידים אלה יסיירו במסגרת המשמר האזרחי 24 ימים בשנה, מגיל 21. לאחר עשר שנים יהיו פטורים משירות נוסף.

70. מליאת הכנסת, 7 במרס, 2001.

71. מליאת הכנסת, 6 במרס, 2001.

72. נחמיה שטרסלר, "גיוס שווה לכל", הארץ, 7 בדצמבר, 2000, עמ' ב-1.

73. משה נגבי, "חוק נתעב ונפסד", מעריב. מוסף שבת, 7 ביולי, 2000, עמ' 8.

74. מעריב, 2 ביולי, 2000.

75. הארץ, 14 באפריל, 2000.

76. הארץ, 4 ביולי, 2000.

77. הארץ, 13 באפריל, 2000.

78. הרב אברהם רביץ, ריאיון עם המחבר, יולי 2000.

79. אלבוים, "פורצים את החומה", עמ' 24.

80. טל, ריאיון עם המחבר.

81. ישראל סגל, "בזכות חוק טל", ידיעות אחרונות, 24 שעות, 3 ביולי, 2000, עמ' 5.